
EVA IZQUIERDO MOLINAS

**UN TESTIMONI SOBRE
LA VIDA DE SANXA XIMENIS
D'ARENÓS I SOBRE L'ORIGEN
DEL *LIBRE DE LES DONES***

INTRODUCCIÓ

En una data que no coneixem amb precisió, però que s'ha de situar a finals del segle XIV, Francesc Eiximenis va dedicar el *Libre de les dones*, una de les seves obres de major difusió, a Sanxa Ximenis d'Arenós, comtessa de Prades. Els erudits que han dedicat part de la seva atenció i dels seus esforços a l'estudi d'aquest llibre han insistit molt en aspectes com ara la datació, la difusió de l'obra, les fonts o la visió que el franciscà tenia de la condició femenina, oblidant-se una mica del fet que el *Libre de les dones* fou una obra adreçada a una dona de carn i ossos a qui li tocà de viure unes circumstàncies concretes. Però, ¿qui era aquesta dona?

D'entrada cal dir que no és fàcil respondre a aquesta pregunta, perquè ser dona a l'edat mitjana significava veure's reduïda a l'àmbit del privat, del domèstic, sense poder optar a tenir gairebé representació en la societat i en l'àmbit civil i polític. Resultat de tot això és la manca de documentació referent a les dones, fins i tot a les dames d'un cert estatus social, que quedaven *eclipsades* pels homes del seu temps, *caps d'aytals corsos*, com diria el mateix Eiximenis. La tasca es complica enormement si el que es pretén és acostar-se a la vida privada i quotidiana de les dones medievals, perquè els fets de la seva vida de cada dia i les seves circumstàncies personals no eren susceptibles de ser posats per escrit si no hi intervenien, com és el cas dels documents que em proposo d'analitzar en aquest article, circumstàncies excepcionals.

Per consegüent, de Sanxa Ximenis d'Arenós no en sabem gairebé res, com tampoc no coneixem amb precisió quina relació mantingueren el franciscà i la noble

dama i amb quina finalitat el religiós li endreçà l'obra. Les poques notícies que posseïm de la comtessa de Prades les devem a historiadors com ara Santiago Sobrequés (1973: 119), Fèlix Duran i Cañameras (1956: 4), Eufemià Fort i Cogul (1960: 8), Armand de Fluvià i Escorsa (1979-80: 156) o Josep Maria Roca (1929: 110-120), que només l'esmenten de passada, al·ludint al seu matrimoni amb Joan de Prades, o en relació amb altres personatges de la casa de Prades, com ara la reina Margarida, néta seva, casada el 1409 amb el rei Martí l'Humà. Per sort, els estudis eiximenians en els darrers anys han rebut una forta embranzida, de manera que s'han anat descobrint nous detalls de la biografia de la comtessa de Prades i dels personatges que, d'una manera o d'una altra, tingueren relació amb Francesc Eiximenis.¹

1. UN MATRIMONI DESAVINGUT

Sanxa Ximenis d'Arenós era filla de Gonçalvo Ximenis d'Arenós i de Timbor de Bellpuig. El pare de Na Sanxa havia intervingut el 1324 en la campanya de conquesta catalanoaragonesa de l'illa de Sardenya. En el capítol CCXC de la *Crònica* de Ramon Muntaner se'l cita, sense donar-ne el nom, com un dels ambaixadors enviats pel rei Jaume II perquè els pisans li lliuessin el castell del Càller (Ferran Soldevila 1971: 930-932 i 997).² També prengué part en la campanya contra Jaume III de Mallorca, al servei de Pere el Cerimoniós, el qual el recompensà adobant-lo cavaller, episodi que ha quedat recollit en el capítol 28 del tercer llibre de la *Crònica* de Pere el Cerimoniós (Pagès 1941: 134-35). A més a més, va participar en la campanya del Rosselló de 1343 i en la lluita contra la Unió en el País Valencià. Fruit d'aquestes campanyes, i com a recompensa pels serveis prestats al monarca, rebé propietats en el regne de València. El llinatge dels Arenós ja estava instal·lat a València des de l'època de la conquesta d'aquest regne per part de Jaume I, i n'ha quedat constància al *Libre dels fets*, on Ei-

1. Aquest treball s'insereix en el projecte de recerca HUM 2005-07480-C03-02/FILO del MCyT, dirigit per la Dra. Miriam Cabré. Les dades presentades són extretes de la tesi que estic preparant sobre *Lo libre de les dones* de Francesc Eiximenis, dirigida pels Drs. Xavier Renedo Puig i Sadurní Martí Castellà.

2. Gràcies als *Annales de la Corona de Aragón* (VI, 69) de Jerónimo de Zurita sabem que Gonçalvo Ximenis d'Arenós fou un dels ambaixadors enviats pel rei a Càller: «Estando la armada en orden envió el rey a Cerdeña con esta gente y para que recibiesen el castillo de Càller a don Gonzalo Ximénez de Arenós y a Galcerán de Ribas» [1976: 121].

ximèn Peris de Tarassona, «qui fo puys senyor d'Arenós» (§ 273; Bruguera 1991: 223), apareix sovint al costat del rei En Jaume. Pel que fa a Timbor de Bellpuig, gairebé no en sabem res: la seva biografia resta per estudiar. L'única notícia certa és que els seus pares eren Galceran de Bellpuig, que, com consta a la *Crònica* (III, 28) de Pere III, era majordom del Cerimoniós durant la campanya de conquesta de Mallorca, i de Ramona de Riusec, que va enviudar abans del 1355.

Joan de Prades era el segon fill de l'infant Pere d'Aragó, comte d'Empúries i de Ribagorça, i de Joana de Foix. L'infant Pere d'Aragó, fill del rei Jaume II, va permutar l'any 1341 amb el seu germà Ramon Berenguer el comtat d'Empúries pel de Prades, erigit per Jaume II el 1324 a favor de l'infant Ramon Berenguer. El 10 de novembre de 1358, després que l'infant Pere decidís d'abandonar el món per prendre l'hàbit franciscà, el comtat de Prades, junt amb la baronia d'Entença i la senescalia de Catalunya, passà al seu fill Joan amb motiu del seu proper matrimoni amb Sanxa Ximenis d'Arenós.³ Sembla que abans de casar-lo amb Sanxa Ximenis d'Arenós, els pares de Joan de Prades el 1351 havien negociat el matrimoni del seu fill amb dona Beatriu, filla dels jutges d'Arborea, a Sardenya, però per motius desconeguts l'enllaç no es va dur a terme.⁴

Es conserven els capítols matrimonials de Joan de Prades i de Sanxa Ximenis d'Arenós en un document datat el 7 de març del 1355. Hi apareixen signant l'infant Pere d'Aragó, de la part de Joan de Prades, i el noble Pere Maça de Liçana i Timbor de Bellpuig, per part de Sanxa Ximenis d'Arenós. Pere Maça de Liçana fou el tutor de la futura comtessa de Prades. Fou senyor de Moixent, de Jumella (vila fronterera amb Múrcia), de Xinosa i de Monòver, a les Valls del Vinalopó. Es casà amb Isabel Cornell, dama que ha passat a la història de la literatura gràcies al poema *Dispensació de la senyora de Moixent* (1371). Tingué un paper destacat a l'expedició de Sardenya lluitant contra els rebels de l'illa i contra el jutge d'Arborea (1353). També participà en la guerra entre Pere el Cerimoniós i Pere el Cruel (1356). El 1363 fou pres a Sogorb pel rei Pere de Castella i morí l'any següent després d'un llarg captiveri (Martí de Riquer 1984: 17-20).

En els capítols matrimonials de l'infant Joan i de Na Sanxa se'ns informa que aleshores la futura comtessa de Prades era *donzella* i *òrfena* de pare;⁵ per tant, Gon-

3. Arxiu dels Ducs de Medinaceli a Catalunya, Prades, rotlle 81, Successió i descendència, fotograma 639 i 651.

4. Arxiu dels Ducs de Medinaceli a Catalunya, Prades, rotlle 81, Successió i descendència, fotograma 578.

5. Arxiu dels Ducs de Medinaceli a Catalunya, Prades, rotlle 81, Successió i descendència, fotograma 594.

çalvo Ximenis d'Arenós degué morir abans del 1355. Segons explica Eiximenis en el capítol 16 del *Libre de les dones*, i segons els costums de l'època, l'edat ideal perquè una donzella es casés estava fixada entre els dotze i els divuit anys. Per tant podem suposar que Sanxa Ximenis d'Arenós devia néixer entre el 1337 i el 1343. Pel que sembla el 27 de novembre del 1359 els comtes de Prades encara no s'havien casat, ja que en un altre document, emès des de la cancelleria d'aquesta casa, apareixen acceptant els capítols matrimonials i se'ns diu que properament solemnitzaran la seva unió *in faccie ecclesie*.⁶ Probablement l'infant Joan i Sanxa van contreure matrimoni a finals de 1360 o durant el 1361. Ens fa pensar en aquestes dates el fet que es conservi la donació, feta l'octubre de 1360 per Ramoneta de Riusec, viuda de Galceran de Bellpuig, i la seva filla Timbor, a Joan de Prades, de la jurisdicció i mer imperi de Torres Torres, Serra, Andilla i altres poblacions que van pertànyer al difunt Galceran, avi matern de Sanxa Ximenis d'Arenós, com a dot corresponent al marit (cf. Corbalán de Celis 2004: 621). Endemés en un altre document, publicat per M. Romero Tallafigo (1990: 180), datat l'1 de gener de 1362, ja apareix Joan de Prades com a comte de les muntanyes de Prades i senescal de Catalunya, de manera que hem de creure que per aquesta data ja havien contret matrimoni.

Fruit del matrimoni entre el comte Joan i Sanxa Ximenis d'Arenós nasqueren uns quants fills: Pere, Jaume, Lluís i Timbor. Pere de Prades, el primogènit, fou baró d'Entença, es casà pels volts de 1385 amb Joana de Cabrera i morí el 20 de novembre de 1395 a Torres Torres.⁷ Jaume de Prades (?-1408), el segon fill, fou baró d'Escalafany; el 1392 acompanyà el futur rei Martí en la seva expedició pel recobriment de Sicília i el 1396 fou nomenat conestable d'Aragó. Essent a Sicília el 1398, fou nomenat almirall del rei Martí *el Jove*. Es casà amb Elionor de Gandia el 1403 i tingué un paper molt destacat en el regne de Sicília al costat de Martí *el Jove*. El 1407 va rebre les baronies de Sortino, Alcamo, Calatafimi, Sclafani, Mussumeli i Manfrida. A més a més dugué a terme missions importants, com ara la de traslladar el príncep de Tarent de Nàpols fins a Provença (1398) i la de l'alliberament del papa Benet XIII d'Avinyó. Lluís de Prades fou bisbe de Mallorca (1390-1407), preconitzat de Tortosa (1403) i cambrer del papa Benet XIII. Va morir a Roma el 1429 (Antoni Pladevall 1986: 284). Finalment, Timbor de Prades (?-c. 1409), l'única filla del matrimoni, es casà amb Bernat

6. Arxiu dels Ducs de Medinaceli a Catalunya, Prades, rotlle 81, Successió i descendència, fotograma 674.

7. Arxiu dels Ducs de Medinaceli a Catalunya, rotlle 82, Successió i descendència, fotograma 43.

de Cabrera, comte de Mòdica, a finals de la dècada dels vuitanta del segle XIV i fou la mare de la coneguda Sanxa Ximenis de Cabrera, una dona cultivada que escrigué un llibre de comptes (Canela, Andreu, Canela & Serra 1992), que s'interessà per les arts i exercí el seu mecenatge a la catedral de Barcelona (Valero Molina 2005-2006: 47-66).

No sabem com transcorregueren els primers anys de vida conjugal de Joan de Prades i de Sanxa Ximenis d'Arenós, però, com sovint succeïa a l'edat mitjana, època en què els matrimonis eren pactats pels parents dels futurs esposos per interessos econòmics i de patrimoni familiar, sembla que aquest enllaç ben aviat començà a fer aigües. Les primeres notícies sobre la separació dels comtes de Prades es troben en els *Annales de la Corona de Aragón* (XI, 48) de Jerónimo de Zurita. L'historiador aragonès afirma (Canellas 1976: 151) que la comtessa de Prades, després de vint-i-un anys de matrimoni, es volgué separar del seu marit durant el regnat del rei Martí I, i que el 1411 el comte de Prades intentà servir-se de l'exèrcit de Ferran d'Antequera per ensenyorir-se dels llocs de la comtessa, que ell reclamava com a seus :

Divorcio de la condesa doña Sancha Ximénez de Arenós; y lo que el conde procuró. Esto fue que la condesa doña Sancha Ximénez de Arenós, mujer del conde, en vida del rey don Martín, determinó de hacer divorcio de su matrimonio habiendo vivido con su marido veinte y un años; y como los deudos de la condesa diesen favor a ello, el conde (que había servido al rey don Enrique el mayor en sus guerras con don Alonso conde de Ribagorza su hermano, y en las necesidades que se le ofrecieron estando en Aragón siempre le asistieron y dieron todo el favor cuando le eran muy contrarios la reina de Aragón y los condes de Urgel y Cardona) en esta ocasión se pensó favorecer de la gente de guerra que el infante tenía en Aragón y en las fronteras para defender los lugares de la condesa como de su dote.

El pare A. Ivars (1933: 269-270), basant-se en aquest passatge dels *Annales*, va situar la data de casament dels comtes de Prades l'any 1390. Com molt bé va assenyalar C. Wittlin (1983: 140-141), aquesta datació està equivocada, donat que l'any 1390 Joan de Prades i Na Sanxa ja eren avis. Tampoc no acaba de convèncer la proposta de Zurita de situar la separació dels comtes en el regnat del rei Martí («en vida del rey Don Martín»). Ja hem vist que els comtes de Prades devien contreure matrimoni al començament de la dècada dels seixanta. Si combinem aquesta dada amb l'afirmació de Zurita, repetida per altres fonts, que van separar-se després de vint-i-un anys de casats, la separació només podia tenir lloc en la dècada dels anys vuitanta del segle XIV.

Unes altres fonts que ens donen notícies del divorci dels comtes de Prades són la *Historia de los condes de Urgel* de Diego de Monfar y Sors (1853: 382-385) i els «Procesos de las antiguas cortes y Parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia» de Pròsper de

Bofarull (1847: 423-427). En aquests volums de la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón* s'editen les *Actes del Parlament de Catalunya* que es reuní per trobar una solució al conflicte successori generat per la mort de Martí l'Humà. Aquestes obres, a part de recollir molta informació sobre els grans problemes polítics del moment, també reflecteixen el conflicte matrimonial entre els comtes de Prades. Joan de Prades, que fou un dels candidats al tron a la mort del rei Martí l'Humà, aprofità l'avinentsa per exposar al Parlament les seves conflictives relacions amb Sanxa Ximenes d'Arenós. Segons es desprèn d'aquests documents (Monfar & Bofarull 1853: 383-384), el conflicte entre els comtes de Prades tingué un abast molt gran, ja que

fueron tales las cuestiones que hubo entre ellos que las entendieron todos los príncipes de España, porque como eran personas del linaje real y emparentadas con lo mejor de ella, eran muy conocidos ; y habían llegado a tal punto que la condesa se había apoderado de muchas rentas del condado con título que eran cosa dotal, y la defendían sus deudos y parientes; y el conde parece se valía de la gente del infante de Castilla que había entrado en Aragón; y el infante don Fernando venía bien en ello, porque el conde fue muy servidor del rey don Enrique el Mayor de Castilla, y gustaba mucho el infante tener en Cataluña, de su parte, a un varón y señor tan principal como era el conde de Prades.

El Parlament no estigué gens d'acord amb l'actuació del comte Joan respecte al seu intent d'apoderar-se dels llocs de la comtessa servint-se de les tropes castellanques. Ja podem suposar el perill que hauria comportat l'entrada de les tropes castellanques a Catalunya. Per aquest motiu el Parlament advertia el comte, a través de Galceran de Rosanes (Bofarull 1847: 424), que si no canviava d'actitud

contra vostres castells e viles puxa esser procehit per via de hosts e en tota altra manera justa e rasonable tant e tan longament fins tals enantaments tornassen a regla deguda. Hoc mes avant protest en lo dit nom contra vostra gran noblesa e bens de aquella de tots dampnatges e scandels los quals per los dits vostres recossos se poren seguir e de totes e sengles despeses les quals lo parlament ne haja sostengudes fins aci e per avant covendra sostenir.

No obstant això, Joan de Prades no es donava per vençut, i va continuar queixant-se al Parlament que la seva esposa s'havia separat d'ell sense cap motiu aparent. El comte explicava també (Monfar & Bofarull 1853: 383-384), com havia intentat fer tornar la comtessa posant com a mitjanceres diferents persones, tant seglars com religioses, i com ni el rei ni ningú no li havien fet cas:

ya el conde de Prades, su señor, se había quejado al rey don Martín, de las sinrazones y ofensas le había hecho la condesa, su mujer, hasta apartarse de él y vivir como en divorcio, sin proceder

causa legítima ni razón bastante sinó de sola su autoridad; y que había veinte y un años que duraba, y se había usurpado las rentas y bienes dotales, quitando aquellas al conde, su marido, sin proceder medio de justicia; y que él la había rogado y amonestado muchas veces, y puesto por medianeras personas religiosas y seglares;⁸ y no habían acabado cosa, ni él había hallado en el rey y ministros de justicia el favor y amparo que era justo. Y como aquel que no sabía qué otro medio tomar, se había valido del infante y su gente, no con pensamiento de reputarlo por rey, que en eso él no se metía, sinó que quería estar a lo que la justicia declararía, sinó sólo para recuperar con tal medio su honor.

Els precís i les queixes de Joan de Prades al Parlament no obtingueren resultats positius: Sanxa Ximenis d'Arenós mai no va tornar a la llar conjugal. A partir d'aquesta font podem datar amb més certesa l'any de la separació dels comtes de Prades. Si el 1411 Joan de Prades declarava que en vida del rei Martí ja s'havia queixat diverses vegades de «las sinrazones y ofensas» de Na Sanxa, que feia «veinte y un años que duraba(n)», és obvi que hem de recular a finals dels anys vuitanta del segle XIV. Josep Maria Roca (1929: 110-220), analitzant unes cartes de la reina Sibil·la de Fortià als comtes de Prades on es parla del casament frustrat del seu germà Bernat de Fortià amb Timbor de Prades, la filla dels comtes, ens deixa entreveure que la separació devia tenir lloc a finals dels anys vuitanta del segle XIV. Com veurem més endavant, l'origen de la separació i les discòrdies entre els comtes de Prades es pot datar com a mínim el 1385, any en què Pere de Prades, el fill primogènit, es casà amb Joana de Cabrera. La pregunta és inevitable: ¿per quins motius tots dos cònjuges es van separar?

2. ELS FETS I LES CIRCUMSTÀNCIES DE LA COMTESSA

Coneixem, gràcies a un plet de l'any 1416, la que seria la versió dels fets de Na Sanxa Ximenis d'Arenós si l'hagués exposat al Parlament. També tenim notícies de com transcorregueren els darrers anys de la seva vida. Aquest plet està repartit en diferents volums de l'Arxiu del Regne de València, concretament en els volums 2215, 2216 i 2218 de Governació. En aquest document testimonien diferents persones de l'entorn dels

8. No podem descartar la possibilitat que entre les *medianeras personas religiosas y seglares*, es trobés Francesc Eiximenis, ja que en el «Tractat de dones maridades» del *Libre de les dones* es dirigeix sovint als marits, donant-los recomanacions de com tractar les seves esposes (caps. 78, 84 i 88). A més, no oblidem que l'infant Pere, germà de Joan, fou la persona a qui Eiximenis va dedicar el *Dotzè del Crestià*.

comtes de Prades que ens donen a conèixer multitud de detalls, fins ara desconeguts, sobre la relació dels comtes i sobre la vida de Sanxa Ximenis d'Arenós.

Seguint les declaracions dels diferents testimonis podem esbossar una biografia i un itinerari de Sanxa Ximenis d'Arenós des del moment que va decidir separar-se del seu marit fins al dia de la seva mort. A més a més, aquests testimonis tenen un interès afegit, ja que, a part d'indicar-nos per quins motius els comtes de Prades es van separar, també ens donen molta informació sobre les activitats de la comtessa.

Un d'aquests testimonis, el de Lluís Martí, resulta particularment interessant, ja que hi esmenta Francesc Eiximenis i ens dóna unes primeres pistes sobre la datació del *Libre de les dones*. La declaració de Lluís Martí es troba a la mà 44 (f.150v) del volum 2218 de *Governació* de l'Arxiu del Regne de València. Lluís Martí fou un personatge que estigué al servei de Sanxa Ximenis d'Arenós i que el 1416 era alcaid de Xest, una de les poblacions que formaven part de les propietats que posseïa la comtessa en el regne de València. Segons el declarant, ell i la seva muller, na Sanxa, estigueren al servei de la comtessa des que nasqué Joana de Prades, filla de Pere de Prades i de Joana de Cabrera, i, per tant, néta de la nostra protagonista, fins que la comtessa va morir. La muller del declarant fou la dida de Joana de Prades i, pel que es pot deduir del testimoni, tots dos foren domèstics i familiars de Sanxa Ximenis d'Arenós i ell, un dels homes de confiança de la comtessa.

Lluís Martí relata que pels volts de 1385 la comtessa de Prades marxà de Falset, lloc on els comtes de Prades residien habitualment, i es dirigí a Sogorb, on el rei Martí i Maria de Luna tenien la seva cort, per assistir al casament del seu fill primogènit Pere de Prades amb Joana de Cabrera, germana de Bernat de Cabrera.⁹ De les seves declaracions es dedueix que la comtessa aprofità l'avinentesa per *escapar-se* del seu marit, ja que no va tornar mai més a la capital del Priorat, i es quedà vivint amb el seu fill, la seva nora, la seva néta Joana, també coneguda com a Gondiçalva, i altres persones del servei de la seva casa, en un castell que posseïa a Torres Torres, població propera a

9. Bernat IV de Cabrera, àlies Bernardí, fou vescomte de Cabrera (1373-1423), de Bas (1381-1423) i comte de Mòdica (1393-1423). Va signar capítols matrimonials amb Timbor de Prades, filla de Joan de Prades i de Sanxa Ximenis d'Arenós el 1382 (ADMC, Rotlle 85, Cartes domèstiques, fotogrames 293-294). El 1392 viatjà a Sicília amb l'infant Martí, com a capità de l'expedició que havia de reinstaurar Maria de Sicília i el seu marit Martí el Jove en el tron. Fou nomenat almirall del regne (1392-1400) i tornà a Catalunya el 1393. El 1403 tornava a estar a Sicília. Lluità a Sardenya i participà en la batalla de Sanluri (1409). El 1413 tornà una altra vegada a Catalunya, on es casà en segones noces amb Cecília d'Urgell, germana de Jaume el Dissortat. Morí a Nàpols el 1421. (Per tot plegat cf. J.M. Pons i Guri 1986: 467.)

Sogorb i residència habitual dels Arenós. Segons Lluís Martí, la comtessa va viure al seu castell de Torres Torres «ben deu ho honze anys continu» fins que morí el seu fill, per tant, fins al novembre de 1395. Llavors la dama, tement per la seva integritat física i aconsellada per amics i familiars, decidí marxar amb la seva néta i amb la seva nora cap a València, ja que Joan de Prades li enviava contínuament missatgers i cartes amb contingut amenaçador, indicant-li que tornés amb ell o que li pagués una quantitat de les seves rendes cada any, i que, si s'hi negava, aniria al lloc on residia la comtessa, se l'enduria a la força i faria d'ella el que volgués. Tot i les amenaces del comte, Sanxa Ximenis d'Arenós es negava a pagar-li la quantitat que ell li exigia al·legant que la terra que posseïa en el regne de València estava endeutada i maltractada. Segons el testimoni, entre els missatgers que en Joan de Prades enviava a la seva muller hi havia en Guillem de Llobets,¹⁰ en Berenguer Gallart,¹¹ en Bernat Giner¹² i en Joan Ferrer.¹³

A la mort de Pere de Prades, el primogènit, la comtessa sostingué un plet amb Joana de Cabrera, la seva nora, per raó del testament del fill d'una i del marit de l'altra. Joana de Cabrera reclamava a la comtessa part del dot de Pere de Prades, com a viuda que era, i per solucionar-ho es dirigiren a València. Primer s'hostatjaren uns dies a casa d'Eiximèn Pérez d'Arenós, parent de la comtessa, i posteriorment llogaren un alberg situat a prop «del bany d'en Nunó apellat, prop la çabateria»,¹⁴ on habitaren aproximadament durant un any fins que es resolgué el plet entre totes dues dames. Acabat el conflicte, sogra i nora tornaren a Torres Torres per fer l'ofici funeral per al

10. Ens consta que Guillem de Lobets fou procurador del comte de Prades, almenys ja des de la dècada dels vuitanta del segle XIV, ja que el 2 de maig de 1386 es va firmar una carta de pagament a Barcelona a favor d'ell (cf. C. Muñoz, M. Viñaza & J. A. Leán 1889: 54).

11. Berenguer Gallart fou el cap de la cancelleria del comte de Prades des de 1362 fins al 1396 i també fou escrivà i notari públic amb autoritat comtal i reial de la vila de Pratsdip, i de la baronia d'Entença (cf. Manuel Romero Tallafigo 1990: 60).

12. **Fill de l'homònim Bernat Giner. El seu pare i la seva mare Raimunda, el 29 d'abril de 1333, a Reus,** atorgaren un sots establiment a favor de Bernat Roig, que constava de quatre quarterades de terra amb un cens de vint-i-quatre sous per Sant Miquel, immoble que tenien per Bernat d'Olzinelles amb un cert cens (cf. Daniel Piñol Alabart 2000: 495).

13. Es tracta de Joan Ferrer Busquets, que fou escrivà i notari de la capital administrativa del comtat de Prades, Falset, i notari guarda-segells. Del 1397 al 1410 fou el cap de la cancelleria del comtat, en substitució de Berenguer Gallart (cf. Manuel Romero Tallafigo 1990: 60 i 88).

14. El bany d'en Nunó havia format part del patrimoni d'una família andalusina que, amb la conquesta de València, anà a parar en mans del comte Nunó del Rosselló, oncle del rei Jaume I, el 9 de juliol de 1238. El bany estava situat prop de la catedral de València, en l'actual carrer de Corretgeria (cf. Vicente Coscollá Sanz 2003: 86 i Enric Guinot & Josep Torró 2007: 146).

primer aniversari de la mort de Pere de Prades. Aleshores Joana de Cabrera marxà cap a Catalunya i la comtessa de Prades tornà a València.

El declarant ens indica que Sanxa Ximenis d'Arenós, al final del seu viatge de tornada de Torres Torres a València, descavalcà en el monestir de Santa Clara, on «fon-li feta concència per mestre Francesch Eximenez», i altres persones, advertint-la que «cap llech no podia estar en clausura dins el monestir sens encorrimment de pena de vet». No podent residir al monestir perquè era una persona *del segle*, la comtessa va demanar una llicència al Papa per poder-hi habitar amb la seva família, i mentre esperava que li fos concedida la llicència, s'instal·là prop de l'església de Sant Esteve, a casa de Jaume Romeu, un dels jurats de la ciutat a qui Francesc Eiximenis havia dedicat el *Regiment de la cosa pública* (1384).¹⁵ Un cop obtingué el permís del Papa, Na Sanxa començà a habitar en el monestir de Santa Clara de València, on se'ns diu que visqué fins al dia de la seva mort.

Lluís Martí ens situa l'establiment de Na Sanxa Ximenis d'Arenós al monestir de Santa Clara «après mort del dit don Pedro, dins dos anys». Si tenim en compte que Pere de Prades va morir el 20 de novembre de 1395, i que tant la comtessa com la seva nora tornaren a Torres Torres al cap d'un any per celebrar el *capdany* de Pere de Prades, hem de situar la trobada de Francesc Eiximenis i la comtessa i l'entrada en el convent de Na Sanxa a finals de 1396 o, a tot estirar, a inicis del 1397.

Malgrat l'assentament de la comtessa en el convent de les clarisses de València, les amenaces del comte de Prades no van cessar mai. El testimoni reconta com en una ocasió, mentre el rei Martí s'allotjava en el Real de la ciutat, Joan de Prades va arribar al Grau de la mar amb un llaüt, i com Eiximèn Pérez d'Arenós informà el rei Martí de la vinguda del comte «per asagar de dapnejar et aver la dita senyora comptesa». El testimoni afirma que, mentre el comte era a València, el veié cavalcar diverses vegades amb el rei per la Bosseria.¹⁶ El rei Martí, finalment, féu arrestar el comte de Prades en el lloc on s'hostatjava, i aquest va fer citar la comtessa davant l'audiència del rei.

15. «Molt savis, honorables e reverents senyors En Bernart Malet e n Bernart de Gurb, per los generosos; En Pere Johan, En Jacme Romeu, En Berenguer de Rojals e En Jacme Marrades, per los ciutadans jurats de València: frare Francesch Eximenez, de l'orde dels frares menors, lur humil servidor en Jesuchrist, honor tostemp ab deguda reverència en aquell mateix Senyor qui per salut de la cosa pública morí, ab sobirana caritat, en l'arbre de la sancta vera Creu». Cito a partir de l'edició del *Regiment de la cosa pública* que David Guixeràs està preparant a la Universitat de Girona.

16. Es tracta d'una via històrica del centre de València, situada entre la plaça de Tossal i la plaça del Mercat, molt a prop del monestir de clarisses de la ciutat. Rebia aquest nom perquè en aquest carrer hi havia cordoners, guanters i fabricants de bosses (cf. M. Milagros Cárcel Ortí 1992: 255-644).

Segons Lluís Martí, la comtessa de Prades visqué contínuament aterrida a causa del seu marit i, si donem crèdit a la seva declaració, podríem qualificar els tractes de Joan de Prades a la seva esposa de veritable tortura psicològica. El declarant dóna proves del terror que Joan de Prades causava a la seva esposa, com ara el fet que va fer posar espies a Tortosa i a la Galera per tal que l'avisessin si el comte es dirigia a les seves terres o cap a València. Explica com en una altra ocasió la comtessa féu posar dos guàrdies (Pere Gomiç i Francesc Pelegrí) a l'escala del monestir per tal que, si el comte hi anava, no l'hi deixessin entrar. I encara més: una altra vegada que es va assabentar que el comte era a València, es passà dies sense sortir del monestir, menjant i dormint en la cambra d'una monja anomenada sor Jacmeta Fustera, i fins i tot va fer tancar «a pedra et brach un portal o pas» per on la gent entrava a la seva sala, no gosant sortir «fins a cap d'alguns dies, que sabé de cert que·l dit senyor compte se n'era anat». La comtessa tenia tanta por del seu marit que fins i tot va arribar a posar la seva pròpia vida en perill. Durant l'epidèmia de pesta que assolà València el 1410 no va gosar marxar cap al lloc de Torres Torres, del seu domini, on hi havia *sanitat*, per temor que el comte no se n'assabentés i la raptés.¹⁷ Finalment marxà cap a Gandia i cap a Parcent, a casa de Manuel de Vilanova. Aquest noble era senyor de la Vall i castell de Pop, que eren situats al nord del que avui és terme municipal de Benigembla, prop de Parcent. Ha passat a la història de la literatura com un dels cavallers que foren desafiat per Galceran Martorell, germà de l'autor del *Tirant lo Blanc*. Després la comtessa es dirigí cap a la vall d'Alfandec, actual Valldigna, i cap a Morvedre.

Sospitem que a part de les amenaces del comte, hi degué haver quelcom més que impulsà Na Sanxa a apartar-se del seu marit. La muller del testimoni, na Sanxa, després de la declaració del seu marit, afirma que mentre treballava en el servei de la comtessa de Prades li sentí dir moltes vegades que ella havia marxat de Falset a Torres Torres per voluntat del mateix Joan de Prades, que «no vey a dies ne ores que la dita senyora fos partida d'ell, per ço que ell pogués fer a sa guissa ab fembres».

Segons el declarant, Sanxa Ximenis d'Arenós emmalaltí abans de la mort de Joan de Prades, i morí aproximadament un any després que el seu marit. De fet, conservem una donació feta per la comtessa al seu fill Lluís de Prades i a la seva néta

17. Les epidèmies de pesta a la València de finals del xiv i inicis del xv anaven reapareixent periòdicament i sembraren el terror entre les persones. A. Rubio Vela (1985: 26) en documenta diversos brots: 1362, 1374-75, 1380, 1383-84, 1395, 1401-1402, 1403 i 1410-1411.

Gondiçalva, datada el 6 d'octubre de 1413, que ens referma aquest fet.¹⁸ El testimoni afirma que, un cop mort Joan de Prades el 12 de setembre de 1414 (cf. Carlos López Rodríguez 2004: 293),¹⁹ la comtessa volia tornar al seu castell de Torres Torres, però els metges que en tenien cura, Pere Soler i Lluís d'Ordins,²⁰ li ho van desaconsellar dient que si la movien «era molt perillosa de morir». L'encarregada de demanar als metges si Sanxa Ximenis d'Arenós podia tornar a Torres Torres fou la seva néta Joana, i, segons Lluís Martí, hi foren presents na Sanxa, la seva muller, i una companya de la comtessa, Isabel de Montsoriu.²¹ Finalment la comtessa de Prades morí el 25 de juny de 1416 al monestir de clarisses de València, on el declarant ens diu que visqué «per spay de xx anys».²²

3. ACTIVITATS A QUÈ ES DEDICAVA LA COMTESSA

En Lluís Martí, a part de relatar-nos els conflictes entre els comtes de Prades i de permetre'ns esbossar un itinerari i una petita biografia de Sanxa Ximenis d'Arenós,

18. ARV, Governació, núm. 2203, f. 38, 6 d'octubre de 1413.

19. El rei Ferran va enviar una carta al príncep Alfons el 12 de setembre de 1414 informant-lo de la mort de Joan de Prades.

20. Pere Soler fou un metge valencià que va viure a cavall del segle XIV i XV i gaudí de gran prestigi a la seva època. Estudià a Montpeller el 1360 i en fou professor. Va ser metge del rei Martí l'Humà i també fou sol·licitat durant un temps pel rei de Castella. El 1409 viatjà a Sardenya, una illa que tenia fama d'insalubre, per ocupar-se del rei Martí el Jove, fill de Martí l'Humà, que havia contret unes febres que acabarien essent mortals (cf. la veu «Pere Soler», *Diccionari biogràfic* 1966-1970: 304, vol. IV i Luís García Ballester 1989: 87). Lluís d'Ordins, tot i no gaudir de la mateixa popularitat que Pere Soler, exercia la medicina des del 1398. A més a més fou examinador municipal dels metges l'any 1413, juntament amb Jacme Roig, pare del Jaume Roig autor de l'*Spill*. Sabem que es va casar amb Caterina Amalrich, germana del notari valencià Joan Amalrich, que el 1439 ja era viuda (cf. José María Cruselles Gómez 1998: 393-394; Mercedes Gallent Marco 1986: 236; Luis García Ballester, M. R. McVaugh & A. Rubio Vela 1989: 58).

21. Isabel de Montsoriu era una dama d'un antic llinatge de Catalunya, que prengué el seu cognom del castell de Montsoriu. No es pot descartar la possibilitat que aquesta aristòcrata sigui una antecessora d'Aldonça de Montsoriu, editora de la *Vita Christi* d'Isabel de Villena (cf. Francisco Piferrer 1859: 72-73; Carlos López Rodríguez 2005: 73; José Pérez Balsera 1932-1936: 79).

22. El mateix Lluís Martí, en una altra declaració del plet, datada el 3 de juliol de 1416, ens dona fe del traspàs de la comtessa de Prades: «és ver e manifest que la dita egrègia dona Santcha Eximenez d'Arenós, quondam comtessa de Prades, a xxv del mes de juny prop passat, passà d'aquesta vida en l'altre» (ARV, Governació, núm. 2215, mà 20, p. 494r).

també ens dóna molta informació sobre les activitats a què es dedicava la comtessa de Prades.

Sabem que la comtessa de Prades sabia llegir, però, en canvi, sembla que no devia saber escriure, ja que el mateix declarant afirma que ell «fahia les letres responsives al dit senyor compte quant aquell li scrivia». De fet, a l'edat mitjana les úniques dones que tenien la possibilitat d'alfabetitzar-se eren les aristòcrates, les burgeses o les religioses; no era gens estrany, però, que moltes d'aquestes altes dames només sabessin llegir. Per contra, Lluís Martí explica que Joan de Prades sabia llegir i escriure, ja que, segons ell, les cartes amenaçadores que el comte enviava a la seva muller «eren sotsrites de pròpia [mà] del dit senyor, com ell, testimoni, conegués molt bé la scriptura de la mà del dit senyor, e vehés aquelles sagellades ab lo seu propi sagell et armes».

Més endavant el testimoni ens informa que els pares de la comtessa de Prades estaven enterrats en el monestir de Santa Clara i ens explica com cada any, per Tots Sants, la comtessa *devalava* a l'església del monestir i feia dir misses a la capella on els seus pares eren sepultats, dient que «allí jahien los pare et mare d'aquella e molts altres de son parentat». No ens ha de sorprendre que fos així, ja que el monestir de Santa Clara de València va ser fundat per un avantpassat de Sanxa Ximenis d'Arenós, Eiximèn Pérez de Tarassona, àlies d'Arenós, en temps de la conquesta de València, per encàrrec del rei Jaume I (cf. Maria Cruz Farfan Navarro 1990: 16-23, i, María Pilar Andrés Antón 1991: 55-62).

Finalment Lluís Martí reconta que la comtessa de Prades, a la seva mort, va fer llegats al monestir de Santa Clara, segons creu ell «més per auçmentar aquell et descarregar sa consiència que per rahó de la sepultura», ja que la seva estada «donà grans enugs al dit monestir et monges d'aquell, e sabia la gran pobre[sa] que pasaven les més monges que y són, a les quals la dita senyora comptesa acostumava fer algunes caritats».

4. CONCLUSIONS

Podem concloure que Sanxa Ximenis d'Arenós es va separar de Joan de Prades pels volts del 1385 a causa dels maltractaments a què era sotmesa i potser també a causa de la infidelitat del marit. (El caràcter habitual dels maltractaments a les mullers i la pràctica de l'adulteri a l'edat mitjana queden evidenciats en el «Tractat de les dones maridades» del *LD*, on Eiximenis insisteix molt en aquesta temàtica i fins i tot llança

una forta crítica contra els marits que assassinaven les seves mullers i contra els governants que perdonaven els assassins. Tot i que Eiximenis no prohibeix als marits que peguin a les seves esposes si són desobedients, insisteix molt en el fet que han de tractar les seves consorts de manera amorosa i amigable i corregir-les amb bones maneres.)

No ens ha d'estranyar que, a la mort de Pere de Prades el 1395, la comtessa marxés de Torres Torres i es dirigís cap a València, ja que amb l'absència del primogènit ella i les dones que l'acompanyaven no es devien sentir segures davant les amenaces del comte. Marxaren al monestir de Santa Clara de València, que fou fundat per un avantpassat seu. La comtessa tenia familiars al monestir i, per tant, s'hi devia sentir més segura i protegida.

Probablement Francesc Eiximenis tingué un paper destacat en els afers de la comtessa de Prades, ja que quan Na Sanxa descavalcà al monestir, el franciscà i altres la van aconsellar i l'advertiren que cap laic no podia viure al monestir *sens encorrimment de la pena de vet*. No podem descartar la possibilitat que fos Eiximenis qui ajudés l'aristòcrata a aconseguir la llicència per poder residir al monestir i que, fins i tot, fos ell qui la convencés d'anar a viure a casa de Jaume Romeu fins que l'obtingués.

Sembla que la datació del *Libre de les dones* s'hauria de situar poc abans que la comtessa entrés al monestir, o, a tot estirar, just després, si tenim en compte que el darrer tractat de l'obra, el «Tractat de religioses» ocupa un 75% de la matèria del llibre, la qual cosa fa que l'obra esdevingui més un *Libre de les dones monges e religioses*, tractant, de passada, dels altres estaments de dona. L'únic que és del tot clar és que el llibre no pot ser datat amb posterioritat al 1398, ja que a l'agost d'aquest any es va acabar la còpia datada més antiga del *Llibre de les dones* que coneixem: la del manuscrit 4030 de la Biblioteca Nacional de Madrid, que conté, després del trasllat d'un *Libre dels àngels*, els capítols 378-395 del *Llibre de les dones* (Martí de Barcelona 1991: 212).

Quan llegim «la resposta que·l sant abbat Pastor féu a Favilla», recollida en el capítol 61 del *Libre de les dones*, ens sembla veure, en boca d'Eiximenis, el consell que va fer prendre la determinació a la comtessa de Prades d'anar a viure al monestir de Santa Clara de València:

E si demanes què seria millor a la dona qui és bona, e casta e-n matrimoni posada qui sap de cert que son marit és adúlter: o que·l lexàs, separant-se d'eyll, o que suffira son afany estant ab eyll [...] No-s pot respondre per neguna ley general, con les dones sien de diverses condicions, car si la dona és jove, e tocada o inclinada a les cobeeganças carnals, o és carreguada de infants o inpotent a satisfer-lus segons lur estament, o ha altres càrrechs seguons los quals lo marit li és molt necessari, en aytals casos molt més val a la dona supportar lo marit en son mal vici, estant

ab ell e sots ell, que no lexar-lo. Mas si la dona és ja de dies, e ha los infans grans, e ab Déu se sent francha de les inclinacions carnals e sens perill, e-s veu que pot covinentment viure, e és molt inclinada a servir Déu, en aytal cas, fylla —dix aquest sant abbat— yo conseylaria a aytal dona que elegís lo servey pus alt del rey eternal, que no lo servey de l'hom mortal, e peccador e miserable, pus que separar-se pot d'ell ab bona consciència.²³

Va ser de debò així?

5. EDICIÓ DEL FRAGMENT

El fragment que aquí editem es troba, com hem indicat anteriorment, a la mà 44 (f. 150v) del volum 2218 de *Governació*, subsèrie *Litium*, de l'Arxiu del Regne de València. És extret d'un llarg plet que el 1416 sostingué Jaume Gil, prevere i vicari de l'església de Sant Joan del Mercat, que estava inclosa dins dels termes del monestir, contra el síndic de l'abadessa del monestir de Santa Clara i contra Joana de Prades, néta de Sanxa Ximenis d'Arenós, hereva seva. Jaume Gil defensava que la comtessa de Prades fou parroquiana de l'església de Sant Joan del Mercat durant quinze anys, que visqué en una casa que ella mateixa va fer construir a prop del monestir, que li foren donats els sagraments eclesiàstics a la parròquia de Sant Joan i que morí essent parroquiana de dita església. Endemés declarava que la comtessa, en el seu darrer testament, va elegir sepultura a l'església de Sant Joan del dit monestir de clarisses de València i que féu llegats a l'església, al monestir i a algunes monges. Segons J. Gil, una quarta i canònica porció d'aquests llegats pertanyien a l'església de Sant Joan. No coneixem quina de les parts va acabar guanyant el plet, ja que, per a la nostra desgràcia, no s'ha conservat sencer. Per sort, però, han arribat fins a nosaltres parts molt interessants que permeten de resseguir l'itinerari vital de Na Sanxa en els últims anys de la seva vida i la seva relació amb la gènesi del *Llibre de les dones*. Tot seguit edito, per oferir-ne un tast, les declaracions de Lluís Martí.²⁴

23. Cito a partir de l'edició crítica *in fieri* del *Libre de les dones* que estic preparant com a part de la meua tesi doctoral.

24. En l'edició d'aquest text segueixo les normes d'edició fixades per la comissió editora de les obres de Francesc Eiximenis.

Die martis, xxii mensis septembris, anno a nativitate domini M CCCC xvi.

Lo honrat En Lluís Martí, alcayt del loch de Chest, situat dins regne de València, testimoni produhit e donat per part del dit síndich ycomun e procurador del dit convent de les sors minoretes de la dita ciutat de València, qui jura per nostre senyor Déus e los seus sants evangellis de la sua mà dreita corporalment tocats dir veritat de ço que serà demanat, sots virtut del qual, interrogat els dits dia et any, deposà et féu son testimoni en la forma et manera infrasegüent.

Prima fon demanat sobre·l x^e capítol de les dites defense, lo qual li fon lest et donat entendre.²⁵ Et dix que en lo temps que l'egregi don Pedro de Prades dech fer noces ab la molt nobla dona Johanade Cabrera, germana del noble mossèn Bernat de Cabrera, la dita senyora comptesa et lo dit don Pedro, fill [d']aquella, se'n vengueren de la vila de Falcet, de voler et beniplàcit del dit senyor compte, a la ciutat de Sogorp, on adonchs eren los molt alts et il·lustres senyors don Martí, infant d'Aragó, et dona Maria de Luna, muller sua, et la dita dona Johana de Cabrera, e per les noces del dit don Pedro et d'aquella, les quals los dits molt il·lustres senyors les feren en la dita ciutat de Sogorp. E per la dita rahó la dita senyora comptesa se'n vench de Falcet a Torres Torres, qui era loch de la [here]tat de la senyora comptesa ab sa família e béns mobles. Et aquí stech per ben deu ho honze anys continus fins tant que morí lo dit egregi don Pedro, fill seu, et qualque mig any après.

Interrogat com ho sap les dites coses, et dix que per ço com ho hoý dir moltes et diverses veguades, així en lo dit loch de Torres Torres com en València, a la dita senyora comptesa, com ell, testimoni, e la dona Na Sanxa, muller sua, la qual alletà et nodrí dona Johana de Prades, filla del dit egregi don Pedro, sien stats en servey dels dits senyors comtesa, fill et néta d'aquella, del temps ençà que la dita dona Johana de Prades nasqué fins al dia que la dita senyora comptesa pasà d'aquesta vida en l'altre.

Interrogat de temps, e dix que ja ho ha dit desús. Interrogat de present, et dix que molts de casa de la dita senyora, qui són stats en son servey, dels quals a present no s'acorda, sinó de la dita muller sua hoc, et de la dita dona Johana de Prades.

25. Lluís Martí és interrogat sobre quan, i per quin motiu, la comtessa de Prades va marxar de Falset, capital administrativa del comtat de Prades i sobre quant de temps estigué vivint al seu castell de Torres Torres. Respon que Na Sanxa va marxar de Falset i es dirigí a Sogorb amb motiu del casament del seu fill primogènit Pere de Prades amb Joana de Cabrera i que estigué vivint en el seu castell de Torres Torres durant deu o onze anys, fins que morí el seu fill el 1395.

Ítem fon demanat sobre·l XI^{en} capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat a entendre.²⁶ Et dix aquell et les coses e·ll dit capítol contengudes ésser veres. Interrogat com ho sab, et dix que per ço com ell, dit testimoni, après la mort del dit egregi don Pedro de Prades, qui morí en lo dit loch de Torres Torres, véu alguns misatgers del dit senyor compte qui parlaven ab la dita senyora en Valèncie de part del dit senyor, dient que ella tornàs ab ell, entre·ls quals misatgers hi vengueren e parlaren ab la dita senyora del dit senyor compte En Guillem de Lobets, En Berenguer Gallart e En Bernat Giner, En Johan Ferrer, secretari del dit senyor compte, hoch hun juheu. Et cascuns d'aquests per si portaren letres a la dita senyora de part del dit senyor compte, les quals ell, dit testimoni, véu, com fos dels qui sabien molt en los fets et secrets de la dita senyora. Et creu que huy deu tenir la senyora dona Johana, néta dels dits senyors, moltes, com la dita senyora comptessa les fes stojar, guardar et metre en un cofret petit. Et així ho havia de consell que fos advocat. Per los quals misatgers et cascun d'aquells li enviava a dir lo dit senyor compte que li donàs de ses rendes, ço és del temps pasat que ella avia tenguda la terra M fflorins per any, et que d'aquí avant li donàs certa quantitat per any, de la qual no s'acorda. E la dita senyora comptessa sempre ho recusà fer dient que no ho podia fer, com la terra que ella possehia en aquest regne fos endeutada, et maltractada o semblants paraules excusatòries.

Interrogat de present dix que molts de casa, e ell, testimoni, qui de manament de la dita senyora comptesa fahia les letres responsives al dit senyor compte quant aquell li scrivia.

Interrogat de temps, dix que en diverses temps après òbit del dit egregi don Pedro de Prades, com vivent aquell no sab ell, testimoni, que fos debat entre·ls dits senyors per rahó de les dites rendes.

Ítem fon demanat sobre·l XII^{en} capítol de les dites defenses, lo qual li fon lest et a entendre donat,²⁷ et dix aquell ésser ver. Interrogat com ho sab dix que per ço cor la dita senyora ho dix a ell, dits testimoni, moltes et diverses veguades, et per ço encara

26. El testimoni és interrogat sobre si és veritat que Joan de Prades enviava missatgers i cartes amb amenaces a la comtessa de Prades i sobre el contingut de les cartes. Respon que, a la mort de Pere de Prades, va veure alguns missatgers de comte que parlaven amb Na Sanxa a València i li portaven cartes de part del comte, on li demanava que li cedís una part de les seves rendes anuals.

27. Es pregunta a Lluís Martí com sap que la comtessa rebia cartes amb amenaces del mateix comte de Prades. Respon que ho sap perquè li ho va explicar la mateixa comtessa i perquè ell escrivia les cartes de resposta de Na Sanxa al seu marit. A més, afegeix que ell mateix va veure les cartes escrites de la mateixa mà del comte amb les amenaces.

com ell, dit testimoni, fahia les respostes o letres les quals la dita senyora trametia al dit senyor compte. E més avant vehia les letres les quals lo dit senyor compte trametia a la dita senyora de les dites menaces. Interrogat com ho sabia ell, dit testimoni, que les dites letres de menaces trametés lo dit senyor a la dita senyora comptessa, et dix que per ço com les dites letres de les dites menaces eren sotscrites de pròpria del dit senyor compte, com ell, testimoni, conegués molt bé la scriptura de la mà del dit senyor, e vehés aquelles sagellades ab lo seu propi sagell et armes, les quals acostumava fer et portar. E creu ell, dit testimoni, que de les dites letres n'i deu haver alguna encara en poder de la dita senyora dona Johana, néta sua.

Interrogat hon veehia ell, dit testimoni, les dites letres, dix que en València, e·ll dit monestir de sancta Clara. Demanat de temps, et dix que moltes veguades après òbit del dit senyor don Pedro. Interrogat de present dix que molts de casa ho podien ben veure he y eren, del quals a present no s'acorde, salvu de la dona Na Sanxa, muller del dit testimoni.

Ítem fon interrogat sobre·l XIII^{en} capítol de les dites defenses, lo qual li fon lest et donat entendre,²⁸ e dix aquell ésser ver. Demanat com ho sap dix que per ço cor era domèstich et familiar de la dita senyora comptesa ja ans que aquella se n'entràs en València, ans de la mort del dit don Pedro, et sabia et veyà les dites coses.

Ítem fon interrogat sobre·l XIII capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et entendre donat,²⁹ et dix que és ver que, mort lo dit senyor don Pedro, e stant la dita senyora en Torres Torres, començà tantost lo debat entre·ls dits senyors compte et comptessa, e algunes menaces, per les quals la dita senyora comptesa deliberà et hac consell d'alguns de sos parents et amichs que se'n entràs en ciutat per ésser en segur de sa persona, dient la dita senyora comptesa al dit testimoni e als altres que ab ella

28. El declarant és interrogat sobre com és que havia vist les cartes que el comte enviava a la seva esposa. Respon que havia vist les cartes i ho sabia perquè ell era domèstic i familiar de la comtessa ja abans que ella anés a València i abans de la mort de Pere de Prades.

29. Lluís Martí és interrogat sobre si és veritat que les desavinences entre els comtes de Prades començaren a la mort del seu fill primogènit Pere, i si la comtessa decidí marxar a València per la seva pròpia voluntat o forçada per les amenaces del seu marit. Respon que és cert que les desavinences entre els comtes de Prades s'iniciaren un cop mort el seu fill primogènit i que a partir de llavors el comte començà a amenaçar la seva dona. A causa d'aquestes amenaces, i tement per la seva integritat física, Na Sanxa fou aconsellada per amics i familiars que marxés a València, on estaria segura. D'aquesta manera, la comtessa marxà a València contra la seva voluntat, forçada per les amenaces del comte Joan, però no tenia intenció de quedar-s'hi la resta de la seva vida, ja que va deixar molts dels seus béns al seu castell de Torres Torres.

eren que ell[a] venia en València, ultra son voler, per les dites menaces del comte, e que no y venia per habitar ne de mudar son domicili aquí, mas per fugir a les dites menaces del compte, del qual havia gran paor; e puys ella fos en segur de sa persona, que veuria los fets com vendrien ne com se porien levar. E per què la dita senyora no havia cor de mudar son domicili en València, ne de habitar aquí per tots temps de sa vida, cor quant se'n vench e partí de Torres Torres en València, encara lexà bona partida de sos béns mobles en lo castell del dit loch, car no se'n portà sinó scasament ço que havia mester. E les dites coses sap ell, dit testimoni, per ço cor les véu et e les hoý dir a la dita senyora e-ll dit temps, et après moltes vegades, així en Torres Torres, ans que la dita senyora partís, com en València, après que y fon present, alguns dels quals bé no s'acorda.

Ítem fon demanat sobre lo xv^{en} capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat antendre.³⁰ Et dix que mort lo dit senyor don Pedro, qui morí en Torres Torres, començà lo debat entre los dits senyors compte et comptesa, hoc e entre la dita senyora comptesa et dona Johana de Prades, nora sua, per causa e rahó del dot d'aquella. E per lo debat de sogra et nora entraren-se'n abdós en València, et vengueren posar a casa del noble mossèn Eximèn Perez d'Arenós, on stigueren alguns dies. E après, com les dites senyores no fosen en clar de lur qüestió, e aguesen astar en València, logaren hun alberch qui és atinent del bany d'En Nuno appellat, prop la çabateria, et aquí stigueren ben hun any a vigares del dit testimoni. E finat lur debat abduy se'n tornaren en Torres Torres, et faheren lo cap d'any del dit don Pedro. Et fet lo dit cap d'any, tantost la dita dona Johana se n'anà en Catalunya, et la dita senyora comptesa se'n vench en València, et descavalguà al dit monestir de sancta Clara. Et aquí stant fon-li feta conciença per mestre Francesch Eximenez e altres dients que per *Extravagant* del Papa degun lech no podia star dins clausura en algun monestir de dones sens encorrimet de pena de vet. E per la dita rahó ella se isqué del dit monestir, e anà-se'n a casa de mossèn Jacme Romeu, prop sent Steve. Et entretant la dicta senyora, com no-s stigués allí per segura, et així ho havia tramès a suplicar al sant

30. El testimoni és interrogat sobre per què la comtessa de Prades va marxar a València i quin itinerari féu abans d'entrar al monestir. Respon explicant que, un cop mort Pere de Prades, la comtessa i Joana de Cabrera, la seva nora, van residir a València per resoldre unes desavinences relacionades amb el pagament del dot de Joana. Un cop solucionades les desavinences, tornaren a Torres Torres per assistir a l'ofici funeral per al primer aniversari de la mort de Pere de Prades. Tot seguit la comtessa s'instal·là en el convent de les clarisses de València, primer de forma provisional, i després de forma definitiva.

pare que li donàs licència que ella pogués star ab sa família dins lo dit monestir sens encorrimment d'alguna pena, la qual licència haüda, ella se'n tornà e·ll dit monestir ab sa família. Interrogat de temps dix que après mort del dit don Pedro, dins dos anys a vejares del dit testimoni, poch més o menys, foren les dites coses.

Ffon encara demanat sobre·l xvi^{en} capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et antendre donat,³¹ et dix aquell ésser ver. Interrogat com ho sap, et dix que per ço que dit et testificat havia desús, en et sobre los precedents capítols, e per ço cor la dita senyora ho deya molt sovèn, així a ell, dit testimoni, com als altres de casa. Interrogat de loch dix que en lo dit monestir, après fon tornada en aquell. Demanant de presents, dix que los de casa.

Ítem fon demanat sobre·l xvii^{en} capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat entendre.³² E dix que stant la dita senyora dins la clausura del dit monestir, et lo dit senyor rei don Martí stant en lo seu Real de València, lo dit senyor compte vench al Grau de la mar de València ab un laüt, segons se dix. E alguns, entre·ls altres mossèn Eximèn Perez d'Arenós, digueren al dit senyor rey com lo dit compte era vengut en València per asagar de dapnejar et aver la dita senyora comptesa, et així que fos sa mercè que y provehís en tal manera que scàndel no se'n seguís. Et lo dit senyor rey féu arestar lo dit compte en sa posada. Et lo dit compte féu citar la dita comptesa davant la audiència del dit senyor rey, en presència de la qual ell, dit testimoni, et altres comparegueren. Et a poch dies lo dit senyor rey, qui sabia los fets, féu-lo'n anar. És ver que·l dit compte, entretant que stech en València, pasà algunes veguades cavalcant ab lo dit senyor rey per la Boseria, et açò veyà lo dit testimoni. Interrogat si lo dit senyor compte era vengut e·ll dit cas ab lo dit senyor rey per pendre e aver la dita senyora en València, et dix que creya que hoc per ço cor, ateses dites menaces que·l dit compte trametia a dir a la dita senyora, versemblant era que ell no y venia per àls, sinó per aver aquella a sa mà, segons havia tramès a dir moltes veguades, així per letres com per missatgers.

31. Lluís Martí torna a ser interrogat sobre com sap que la comtessa rebia cartes amb amenaces del comte i com sap que marxà a València forçada per les dites amenaces. Respon que ja ho havia dit abans i que ho sap perquè la comtessa ho explicava sovint.

32. El declarant és interrogat sobre si creu que Joan de Prades anava a València per intentar de complir les seves amenaces contra la seva muller. Respon que sí, perquè una vegada que el comte arribà al Grau de la mar amb un llaüt, Eiximèn Pérez d'Arenós advertí el rei Martí de la seva arribada i el rei va fer arrestar Joan de Prades. Endemés, vistes les amenaces del comte, era versemblant que anava a València per intentar de fer mal a la seva muller.

Ítem fon demanat sobre·l XVIII^{en} capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat antendre.³³ E dix aquell en les coses en aquell contengudes ésser veres. Interrogat com ho sap, dix que per ço com ell, dit testimoni, fon hun de aquells qui hi treballaven en haver la dita salvaguarda et en fornir los dits castells. Et hi fon present, vehent et hoent, com fos un dels de casa de la dita senyora qui més treballava per aquella et per sos affers.

Ítem fon demanat sobre·l XIX^{en} capítol de les dites defenses, lo qual li fon lest et donat antendre.³⁴ Et dix que mentre lo dit senyor compte visqué, après la mort del dit don Pedro, la dita senyora stech contínuament en gran por del dit senyor, et així ho hoý dir ell, dit testimoni, moltes et diverses veguades, et així en Torres Torres com en València, a la dita senyora comptesa. E és ver que la dita senyora havia la dita pahor per ço cor del temps que les dites menaces vingueren de part del dit senyor compte a la dita senyora, aquella féu tenir spies a Tortosa et a la Galea, qui notificasen a la dita senyora si lo dit compte pasaria per allens per venir en València o en son regne. Et açò sap ell, dit testimoni, per tal com algunes vegades la dita senyora scrivia a-quells, et ell, dit testimoni, scrivia les letres. Més avant sap et véu que, per ço com la dita senyora havia gran paor del dit senyor compte, aquella fahia et féu star gran temps, a la scala per on pugen al dit monestir, hòmens que coneguessen lo dit senyor compte, per ço que si aquell hi venia, que fos resistit a aquell d'entrar lla on la dita senyora era, o que ella·n fos asabentada. Los dits hòmens eren En Pere Gomiç, alcayt adonchs de Xest, et En Francesch Pelegrí, qui conexien lo senyor compte.

Més avant véu et fon present que com fon dit a la dita senyora comptesa que·ll dit senyor era vengut en València, stant lo dit senyor rey en lo seu Real,³⁵ la dita senyora comptesa, no tenint-se per segura allí on solia star dins la clausura del dit monestir, aquella se n'entrà dins lo dit monestir ab dona Johana, sa néta, et dormia et menjava dins una cambra de una monga, la qual li par, com no li acord bé, que fos de sor Jacmeta Fustera. Et féu tanquar a pedra et brach un portal o pas per hon hom

33. El testimoni és interrogat sobre com sap que la comtessa havia demanat una salvaguarda al rei Martí. Respon que ho sap perquè ell era un dels encarregats d'aconseguir la dita salvaguarda i de mantenir i protegir els llocs de la comtessa.

34. En Lluís Martí és interrogat sobre si és veritat que la comtessa de Prades, després de la mort del seu fill, visqué contínuament aterrida per les amenaces del seu marit. Respon que és cert i en dóna proves.

35. He esmenat la lliçó «stech lo dit senyor rey» del ms., que em sembla que no té cap sentit, per «stant lo dit senyor rei en lo seu Reyal» agafant com a punt de referència la frase homònima que es pot llegir al principi de la raó dissetena d'aquest mateix document.

entra en la sala que la dita senyora obrà dins la clausura del dit monestir. Et de la dita cambra hon se mès may gossà exir fins a cap d'alguns dies que sabé de cert que·l dit senyor compte se n'era anat. E açò véu ell, dit testimoni, com fos en servey de la dita senyora comptessa, ans et après de la dita venguda.

Ancara més mostrava la dita senyora la gran paor que havia al dit senyor en açò que, en les morts d'ara v anys poch més o menys, la dita senyora deliberà d'exir de València. Et en Torres Torres et altres lochs seus havia sanitat, hi staven hòmens de València, qui eren exits per les dites morts, et ella no y gosà entrar dient que si ella hi entrava e lo compte ho sapia, que tantost hi vendria et la pendria, car los vassalls ne altres no li gosarien contradir ne resistir. Ans se n'anà vers Gandia et a Parcent, qui és d'en Manuell de Vilanova, et a la vall de Alfandech. En après vench a Murvedre et aquí stech per les dites morts algun temps, que may no gosà anar a Torres Torres. E açò hoý et véu ell, dit testimoni, qui era en servey continu de la dita senyora, et molts altres de casa qui servien aquella ho hoiren dir a ella, et veren les dites coses e·l·ls dits lochs et temps.

Ítem fon demanat sobre·l xx^{en} capítol de les dites defenses, lo qual li fon lest et donat entendre.³⁶ Et dix que·l dit senyor compte morí hun hany, poch més o menys, ans que la dita senyora comptesa morís. E ja ans de la mort del senyor compte, la dita comptesa era malalta; e après mort del dit senyor compte, la dita senyora [era] contínuament malalta fins [que] morí de la dita malaltia. E açò véu ell, dit testimoni, en València, e ho sap com fos familiar de la dita senyora comptesa, e molts altres, així familiars com metges et altres, veheren et saben les dites coses.

Ítem fon demanat sobre·l XXI capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat entendre.³⁷ Et dix que, mort lo dit senyor compte, la dita senyora contesa proposà de tornar-se'n a Torres Torres. Et així deliberat féu demanar als honorables nostre Pere Soler et nostre Luys d'Ordins, qui la tenien en cura, si ella, sens perill de sa persona per sguart de la sua malaltia, poria tornar al dit seu castell de Torres Torres, los quals dixeren que, ssi la movien, que era molt perillosa de morir; per què

36. El declarant és interrogat sobre quan va morir Joan de Prades i sobre la mort de la comtessa. Explica que Na Sanxa va morir un any més tard que el comte i que abans que Joan de Prades traspassés estava contínuament malalta.

37. En Lluís Martí és interrogat sobre si és veritat que un cop mort el comte de Prades Na Sanxa volia anar-se'n del monestir i tornar a Torres Torres. Respon que, un cop mort el comte, Na Sanxa volia tornar-hi, però que els metges ho van desaconsellar, ja que si la movien es podia morir.

no consellaven que la moguessen en degun partit del món. Interrogat com ho sap les dites coses, e dix que per ço com ho hoy dir a la dita senyora diverses vegades après la mort del dit senyor compte, que ella se'n volria tornar a Torres Torres si los metges lo y consellaven. El mes avant fon present a la proposició feta per la il·lustre dona Johana, néta de aquella, als dits metges sobre la dita tornada a Torres Torres. Interrogat de loch, dix que en València, e·ll dit monestir. Interrogat de present, dix que la dita senyora dona Johana, et la muller del dit testimoni, e la honorable madona Isabel de Monsoriu, companyona de la dita senyora comtesa, e altres, hoyren dir a la dita senyora que se'n volia tornar a Torres Torres. Et foren presents a la proposició de les dites monges et resposta de-quells. Interrogat de temps, dix que après fon mort lo dit senyor compte de Prades.

Ítem fon interrogat sobre·l xxii capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat antendre,³⁸ et dix ésser ver. Interrogat com ho sap, dix que per ço cor anxi ho ha vist e ohit segons desús, en e sobre los precedents capítols, havia dit et testificat a la qual deposició, et tant quant ço que la dita paor e malaltia se refer.

Ítem fon demanat sobre·l xxix^{en} capítol de les dites deffenses obmesses los precedents, com sobre aquell no fos interrogat.³⁹ Et dix si àls no saber sobre aquell salvu que havia hoyt dir moltes et diverses vegades a la dita senyora comptesa en València en lo dit monestir, après que la dita senyora fon en aquell. E lo pare et mare de la dita senyora comptesa jahien e·ll dit monestir. E à vist que cascuns anys, en les celebritats de Tots Sants, la dita senyora comptesa devalava en la sgleya del dit monestir et fahia dir misses en la capella on aquells jahien et offeria dient que allí jahien los pare et mare d'aquella e molts altres de son parentat.

Ítem fon interrogat sobre·l xxx^{en} capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat antendre.⁴⁰ E dix que creu que la dita senyora comptesa ha fets los dits legats

38. El testimoni és interrogat sobre com sap que la comtessa vivia atemorida pel seu marit i per què no va tornar a Torres Torres. Respon que ja ho havia explicat en els capítols anteriors.

39. El declarant és interrogat sobre si és veritat que en el monestir hi havia enterrats alguns familiars de la comtessa. Respon que no ho sap del cert, però que la comtessa li ho havia relatat diverses vegades. Conta que els pares d'ella estaven enterrats allí i que cada any, per Tots Sants, anava a l'església i feia dir misses a la capella on descansaven en pau els seus progenitors.

40. El testimoni és interrogat sobre per quins motius creu que Na Sanxa va fer llegats al monestir de Santa Clara. Respon que creu que Na Sanxa va fer llegats al monestir més per descarregar la seva consciència que amb motiu del seu enterrament, perquè durant els vint anys que estigué en el monestir, la seva presència va portar grans molèsties i problemes a les monges, i endemés, la major part d'elles vivien en la pobresa.

al dit monestir més per auçmentar aquell et descarregar sa consiència que per rahó de la sepultura. E açò per tal cor la dita senyora stech al dit monestir ab sa família bé per spay de xx anys, poch més o menys, et féu et donà grans enugs al dit monestir et monges d'aquell, e sabia la gran pobre[sa] que pasaven les més monges que y són, a les quals la dita senyora comptesa acostumava fer algunes caritats. Et açò sap ell, dit testimoni, per ço cor del dit temps de xx anys més o menys ençà, ell, dit testimoni, és stat en continu servey de la dita senyora, et ha vist ço que desús ha dit, et molts de casa ho saben.

Ítem fon demanat sobre·l xxxiiii, xxxv et tots los altres següents capítols, sobre·ls quals se devien rebeents fins al xlix^{en} inclusive, los quals li foren lests et a entendre donats.⁴¹ Et dix si de cert res no saber sobre aquells, salvu que y ha vists moltes sepultures et soterrar alguns, ayxí dins la sglesia com deffora en lo fosar. Et açò de xx anys, poch més o menys, ençà que·l dit testimoni és stat en servey de la dita senyora comptesa.

Ítem fon demanat sobre·l l capítol de les dites deffenses, lo qual li fon lest et donat antendre.⁴² Et dix que ço que ell dit depositant desús havia dit et testificat era ver, et d'allò era et és pública veu et fama entre los sabents les dites coses et conexents les sobredites persones.

Generalment fon interrogat de perentella, *odio, amor, timor, prece, precibus, induccione, corrupcione, et aliis circumstancis dixit non.*

Demanat qual part voldria que obtengués la present causa, dix que aquella que mellor dret agués, com tots fosen servidors de nostre senyor Déus.

EVA IZQUIERDO MOLINAS
Institut de Llengua i Cultura Catalanes
Secció Francesc Eiximenis

41. En Lluís Martí és interrogat sobre si en el monestir se soterraven els morts. Respon que no sap de cert que els parents de Na Sanxa hi fossin soterrats, però que durant els vint anys que ha estat en servei de la comtessa hi ha vist enterrar algunes persones.

42. El declarant és interrogat sobre si és veritat tot el que ha exposat durant l'interrogatori. Respon que sí i que, a més a més, era el que deia la veu pública.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ANDRÉS ANTÓN, M.P., O.S.C. (1991) *El monasterio de la Puridad. Primera fundación de clarisas en Valencia y su reino. Siglos XIII-XV*, Valencia, Monasterio de la Puridad de Valencia.
- BARCELONA, M. DE (1991) «Fra Francesc Eiximenis, O. M. (1340?-1409?)». La seva vida. Els seus escrits. La seva personalitat literària», *Studia bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari de Girona, Diputació de Girona («Estudis sobre Francesc Eiximenis», 1).
- BOFARULL I MASCARÓ, P. DE (1847) «Procesos de las antiguas cortes y Parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia», *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, tomo II.
- BRUGUERA, Jordi, ed. (1991) *Llibre dels fets del rei en Jaume* (I-II), Barcelona, Barcino («Els Nostres Clàssics», Col·lecció B, 10, II).
- CANELA I SERRA, A., J. ANDREU, J. CANELA & M. A. SERRA (1992), *El llibre de comptes com a font per a l'estudi d'un casal noble de mitjan segle XV: 'Primer llibre memorial començat per la senyora dona Sanxa Ximenis de Fox e de Cabrera e de Navalles' (1440-1443)*, Barcelona, Fundació Noguera.
- CANELLAS, A., ed. (1976), Jerónimo de Zurita, *Annales de la Corona de Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, vol. 2, libros VI, VII, y vol. 4, libros XI, XII y XIII. [També a <<http://ifc.dpz.es/publicaciones/ebooks/id/2448>>, consultat el 24 d'octubre de 2009.]
- CÁRCEL ORTÍ, M. Milagros (1992), «Vida y urbanismo en la Valencia del siglo xv. Regesta documental», *Miscel·lània de Textos Medievals*, VI, pp. 255-644.
- CHINER, J. (1993) *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell amb un fragment d'un manuscrit del Tirant lo Blanch*, Alcoi, Marfil («Universitas», 4).
- CORBALÁN DE CELIS I DURAN, Juan (2004) «Amojonamientos y deslindes del término de Torres Torres», *Crònica de la XXIV Assemblea de Cronistes Oficials del Regne de València*, València, Associació de Cronistes Oficials del Regne de València, pp. 615-631. [També a <http://www.cronistesdelregnevalencia.org/investigacio/descarga3.php?fichero=txt/torres_torres.txt>, consultat el 24 d'octubre de 2009.]
- COSCOLLÀ SANZ, V. (2003) *La Valencia musulmana*, València, Carena Editors («Tierra viva»).
- CRUSELLES GÓMEZ, J. M. (1998) *Els notaris de la ciutat de València. Activitat professional i comportament social a la primera meitat del segle XV*, Barcelona, Fundació Noguera («Estudis», 17).

- (1966-1970) veu «Pere Soler» *Diccionari biogràfic. Volum IV Q-Z*, Barcelona, Albertí editor, p. 304.
- DURAN I CAÑAMERAS, F. (1956) *Margarida de Prades*, Barcelona, Impremta Porcar.
- FARFAN NAVARRO, M.C. (1990) *Real Monasterio y Convento de la Puridad. Catálogo de los fondos existentes en el A.R.V.*, València, Arxius Valencians, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Diputació d'Alacant, Castelló i València.
- FLUVIÀ I ESCORSA, A. DE (1979) «Els comtes i el comtat de Prades», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, xxv, pp. 155-165.
- FORT I COGUL, E. (1960) *Margarida de Prades*, Barcelona, Rafael Dalmau editor («Episodis de la Història», 7).
- GALLENTE MARCO, M. (1986) «Profesionalización y ejercicio de la medicina medieval», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, núm. 4-5, pp. 225-236.
- GARCÍA BALLESTER, Lluís (1989) *La medicina a la València medieval*, València, Edicions Alfons el Magnànim, Institució valenciana d'estudis i investigació.
- GARCÍA BALLESTER, L., M. R. McVAUGH & A. RUBIO VELA (1989), *Medical licensing and learning in fourteenth-century Valencia*, Philadelphia, American Philosophical Society.
- GUINOT, E. & J. TORRÓ (2007), *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, València, Universitat de València.
- IVARS, A. (1933) «Franciscanismo de la reina de Aragón, doña María de Luna (1396-1406)», *Archivo Ibero-Americano*, xxxvi (cap. v. «Su privanza con fray Francisco Eximénez»), pp. 259-281.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, C. (2004) *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants d'Aragó i la reina Elionor (1413-1416)*, València, Universitat de València («Fonts històriques valencianes», 14).
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, C. (2005) *Nobleza y poder político. El reino de Valencia (1416-1446)*, València, Publicacions de la Universitat de València.
- MONFAR I SORS, D. DE & P. DE BOFARULL I MASCARÓ, «Historia de los Condes de Urgel», *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, tomo x.
- MUÑOZ, C., M. VIÑAZA, & J. A. LEAN (1889), *Adiciones al diccionario histórico de los ilustres profesores de las Bellas Artes en España*, Madrid, Tip. de los Huérfanos, t. I.
- NACCARATO, Frank, ed. (1981), Francesc Eiximenis, *Lo libre de les dones* (I-II), Barcelona, Curial Edicions Catalanes.

- PAGÈS, A. (1941) *Chronique catalane de Pierre IV d'Aragon, III de Catalogne, dit le Céremonieux ou del Punyalet*, Toulouse, Édouard Privat; Paris, Henri Didier («Bibliothèque méridionale», 2e série, 31).
- PÉREZ BALSERA, J. (1935) *Los caballeros de Santiago*, Madrid, Estanislao Maestre («Biblioteca histórica y genealógica», v).
- PIFERRER, F. (1859) *Nobiliario de los reinos y señoríos de España*. Tomo III. [Revisado por D. Antonio Rújula y Busel, Madrid, en la Redacción, 2ª ed.]
- PIÑOL ALABART, D. (2000) «El notariat públic al camp de Tarragona: Història, activitat, escriptura i societat (segles XIII-XIV)», tesi doctoral dirigida per M. Sanmartí Roset, Departament d'Història i Geografia, Universitat Rovira i Virgili. [Disponible a <<http://www.tesisenxarxa.net>>, consultada el 03 d'abril de 2009.]
- PLADEVALL, A. (1986), veu «Lluís de Prades», *Gran Enciclopèdia Catalana*. Volum 18, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 284.
- PONS I GURI, J. M. (1986) veu «Bernat de Cabrera», *Gran Enciclopèdia Catalana*. Volum 4, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 467.
- RIQUER, M. DE (1984) *Vida i aventures de don Pero Maça*, Barcelona, Quaderns Crema («Biblioteca mínima», 10).
- ROCA, J. M. (1928) «La reyna empordanesa», volum «Sobiranes de Catalunya», *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. x, pp. 9-209.
- ROMERO TALLAFIGO, M. (1990) *La cancellería de los condes de Prades y Ribagorza (1341-1414)*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico.
- RUBIO VELA, A. (1985) *Epistolari de la València medieval*, València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana («Biblioteca Sanchis Guarner», 11), vol. 1.
- SOBREQUÉS I VIDAL, S. (1973) *El compromís de Casp i la noblesa catalana*, Barcelona, Curial.
- SOLDEVILA, F. (1971) *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta.
- VALERO MOLINA, J. (2005-2006) «Sança Ximenis de Cabrera i la capella de santa Clara i santa Caterina de la catedral de Barcelona», *Locus Amoenus*, 8, pp. 47-66.
- VILLALMANZO-CHINER (1992) = J. VILLALMANZO & J. CHINER, *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*, València, Ayuntamiento de Valencia.
- WITTLIN, C. (1983) «De *Lo libre de les dones* a la *Scala Dei*», dins P. Boehne, J. Massot i Muntaner & N. B. Smith (eds.), *Actes del Tercer Col·loqui d'Estudis catalans a Nord-Amèrica. Estudis en honor de Josep Roca-Pons*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat («Biblioteca Abat Oliba», 30), pp. 139-152.